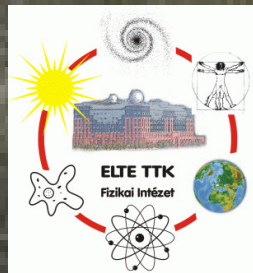

Hamuval fűteni

avagy a csillagok termodinamikája 2.

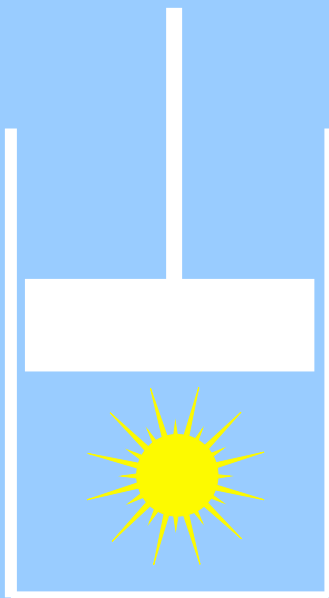

Az atomoktól a csillagokig

Dávid Gyula

2013. 01. 10.

A csillagok termodinamikája 2.

A termodinamika tudománya nem merül ki az ideális gáz állapotegyenletének napi ötszöri felírásában és átrendezésében.

(Sir James Clark Maxwell)

Friss, csodálkozó szemmel nézni a leghétköznapibb dolgokra – ez a gyermekek és az igazi tudósok kiváltsága.

(Albert Einstein)

Most már épp eleget tudunk a fizikából ahhoz, hogy megérthessünk egy olyan egyszerű dolgot, mint egy csillag.

(Sir Arthur S. Eddington)

Papa! Miért nem lehet hamuval fűteni?!

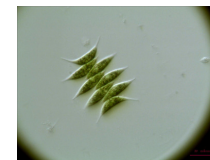
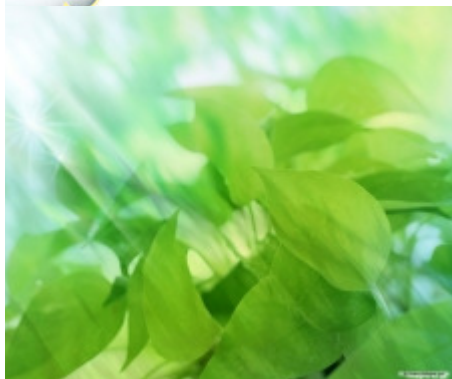
(D.E. 1982)

Honnan kapja a Föld az energiát?

a Naptól

természetes antennák a napenergia felvételére

Honnan kapja a Föld az energiát?

a Naptól

mesterséges antennák a napenergia felvételére

De honnan veszi a Nap a kisugárzott energiát?

Magfúzióval termeli !

De miből?

Egyáltalán: hogyan lehet energiát „termelni” ???

hiszen azt tanultuk, hogy az energia megmarad...

Általános válasz: az energia „termelése” igazából a meglevő energia átalakítása, átrendezése

Ez az átrendezhető energia gyakran nem nyilvánvaló, rejtett, „**potenciális**” formában van jelen, és csak trükkös módon lehet hozzájutni, felszabadítani.

Ugyanazon anyagi rendszer két, energetikailag különböző állapotban

$$\Delta E = mgh$$

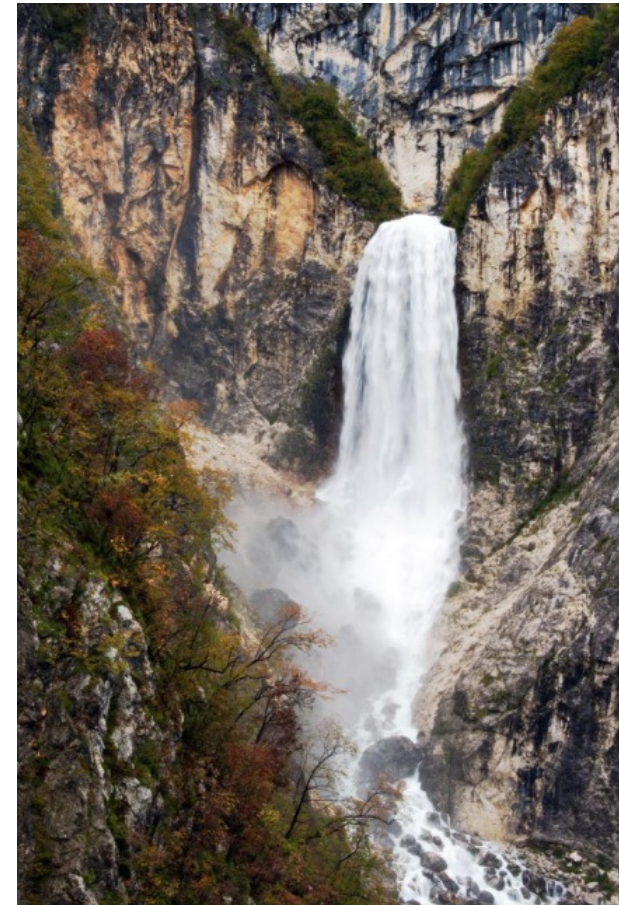
Ha átmegy egyik állapotból a másikba, a potenciális energia különbsége munkát tud végezni

sajnos, ez csak egyszeri esemény

**Tartós energiatermeléshez
tartósan fennmaradó
potenciálkülönbség kell**

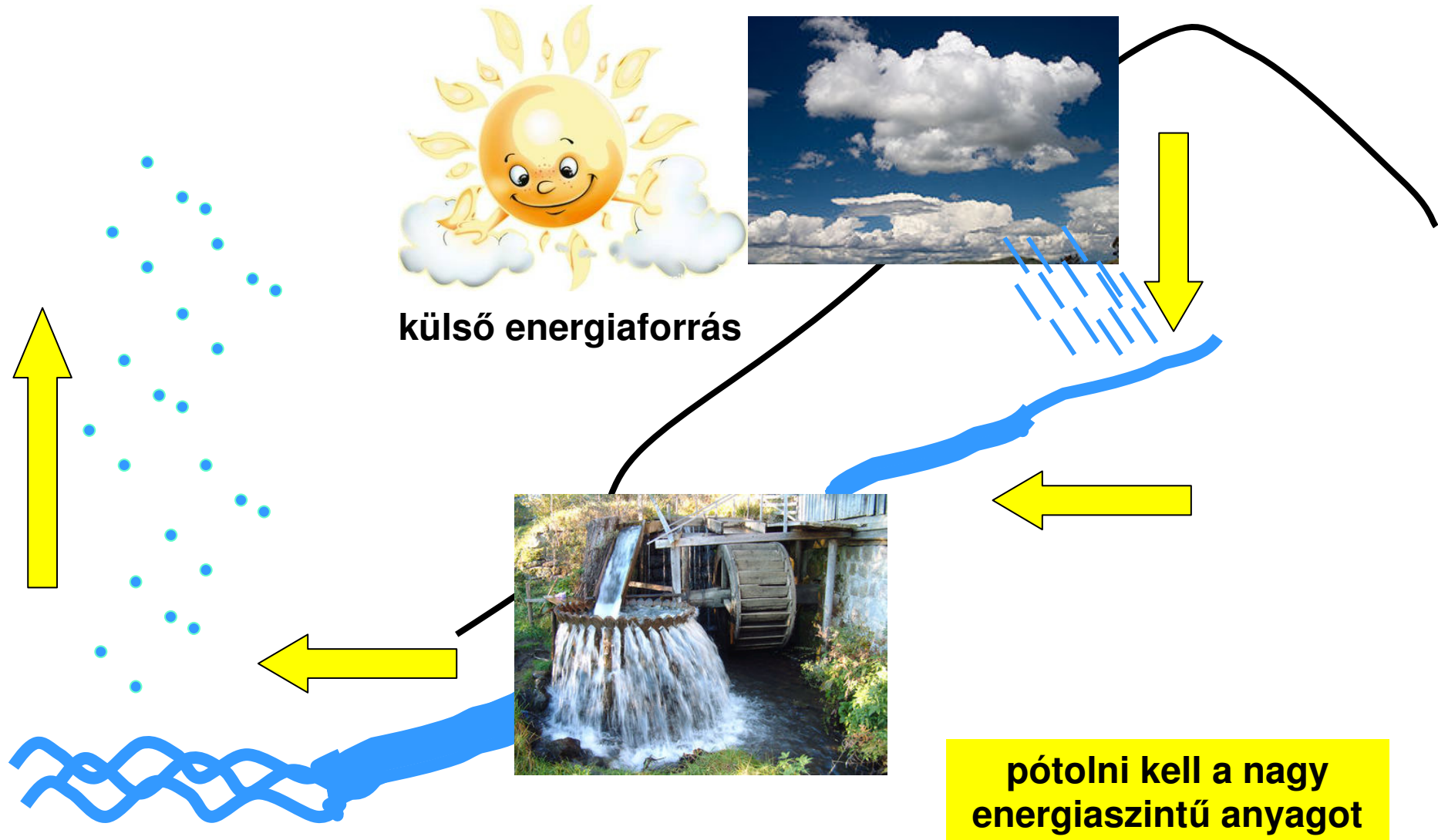

**pótolni kell a nagy
energiaszintű anyagot**

**első lehetőség:
körforgalom**

**Tartós energiatermeléshez
tartósan fennmaradó
potenciálkülönbség kell**

**pótolni kell a nagy
energiaszintű anyagot**

**másik lehetőség:
óriási anyagkészlet**

nem szigorúan állandó,
de emberi mértékkel
nagyon sokáig tartó
folyamat

**Kérdés:
miért tart ilyen sokáig?
Miért nem ömlik ki
egyszerre az egész?**

**pótolni kell a nagy
energiaszintű anyagot**

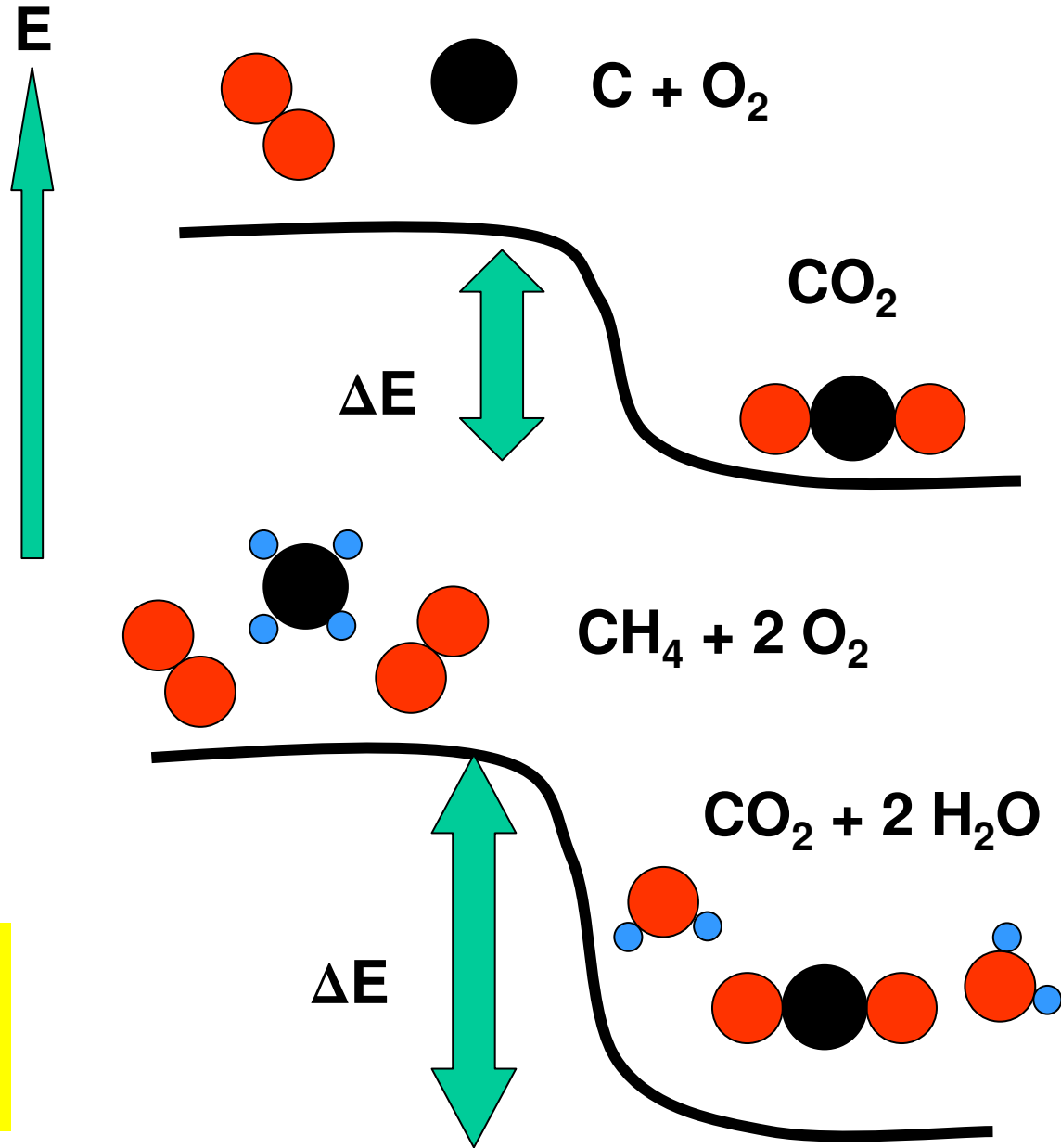
Kémiai energetika

ugyanazon atomok
másfajta
elrendeződése:
más energiájú
rendszer

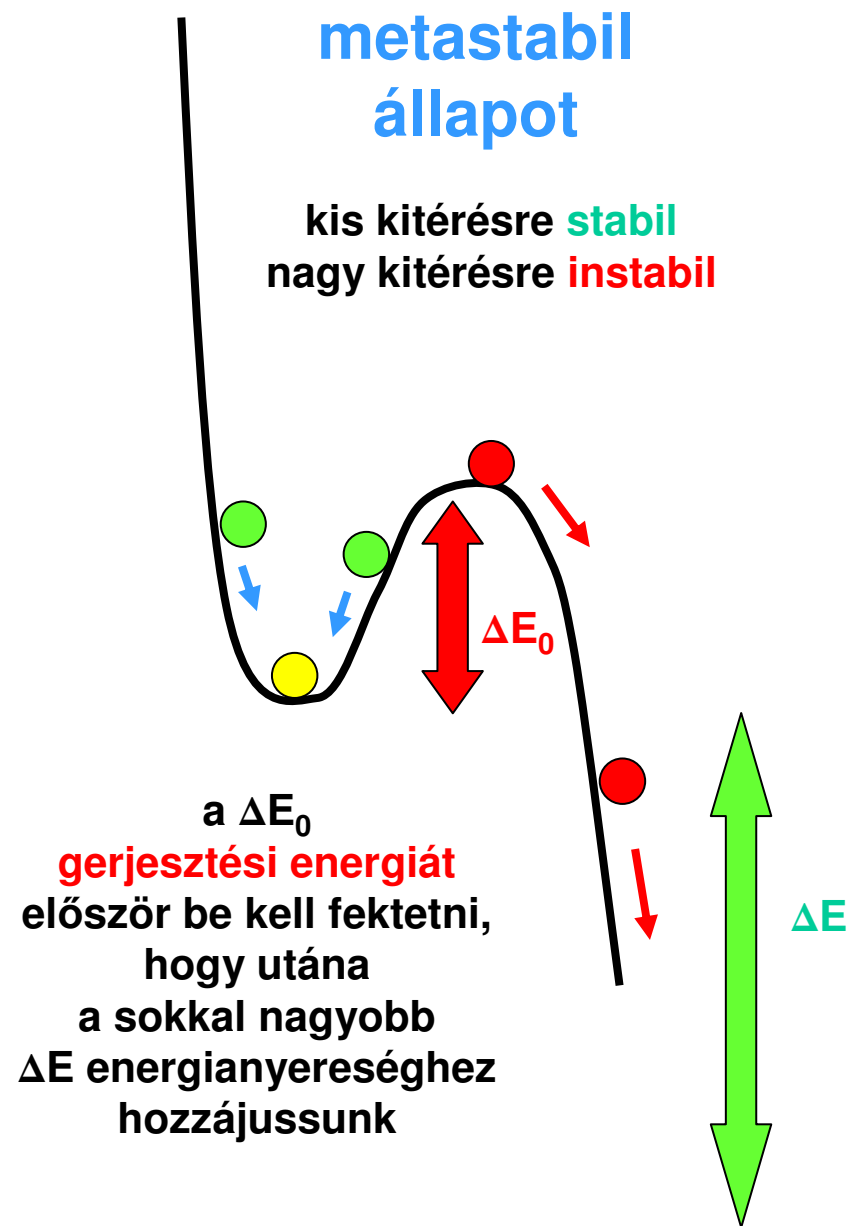
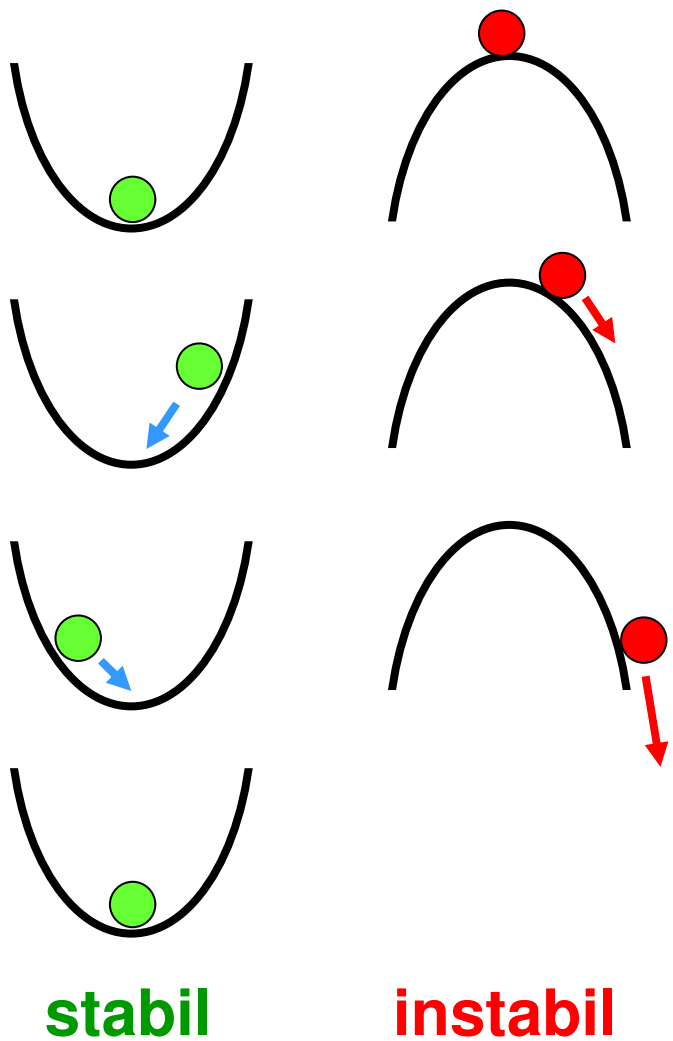
Kémiai folyamat:
atomátrendeződés:
a rendszer spontán
átmegy a kisebb
energiájú állapotba

a ΔE energiakülönbség
– általában hőmozgás
formájában – felszabadul

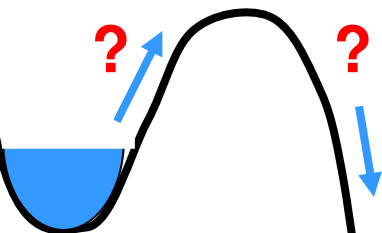
**Kérdés: miért van még a
világon tiszta szén, metán és
oxigén?
Miért nem alakult át mind?**

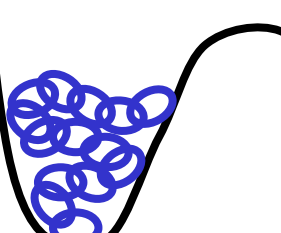
Stabilitási viszonyok

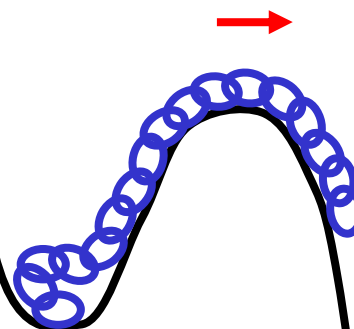
Hogyan folyik ki a víz a metastabil gödörből?

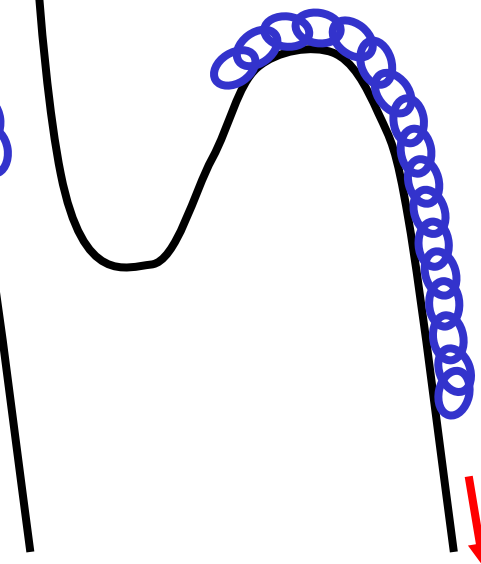
Hogyan folyik ki a **lánc** a metastabil gödörből?

Elegendő az anyag egy részét gerjesztett állapotba hozni!

A többit elintézi a kölcsönhatás, a **visszacsatolás**

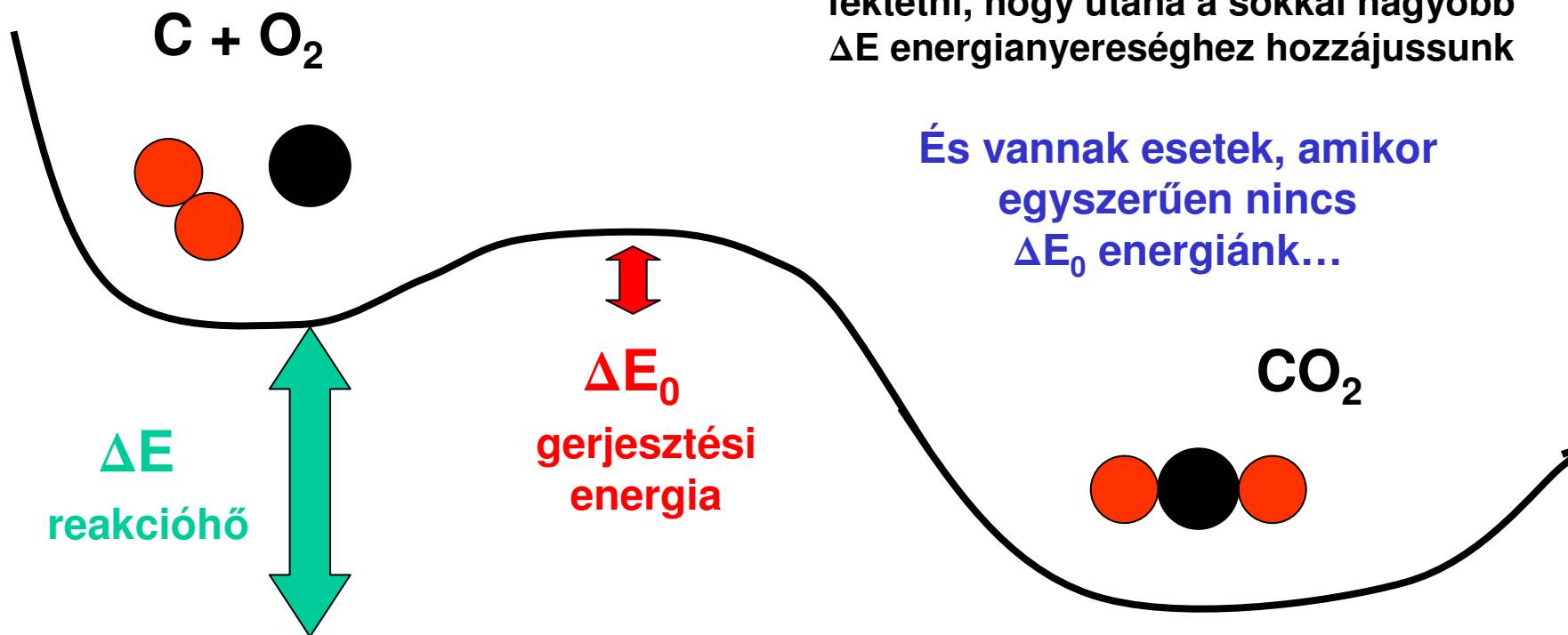

Kémiai energetika revisited

Kérdés: miért van még a világon
tisztá szén és oxigén?
Miért nem alakult át mind?

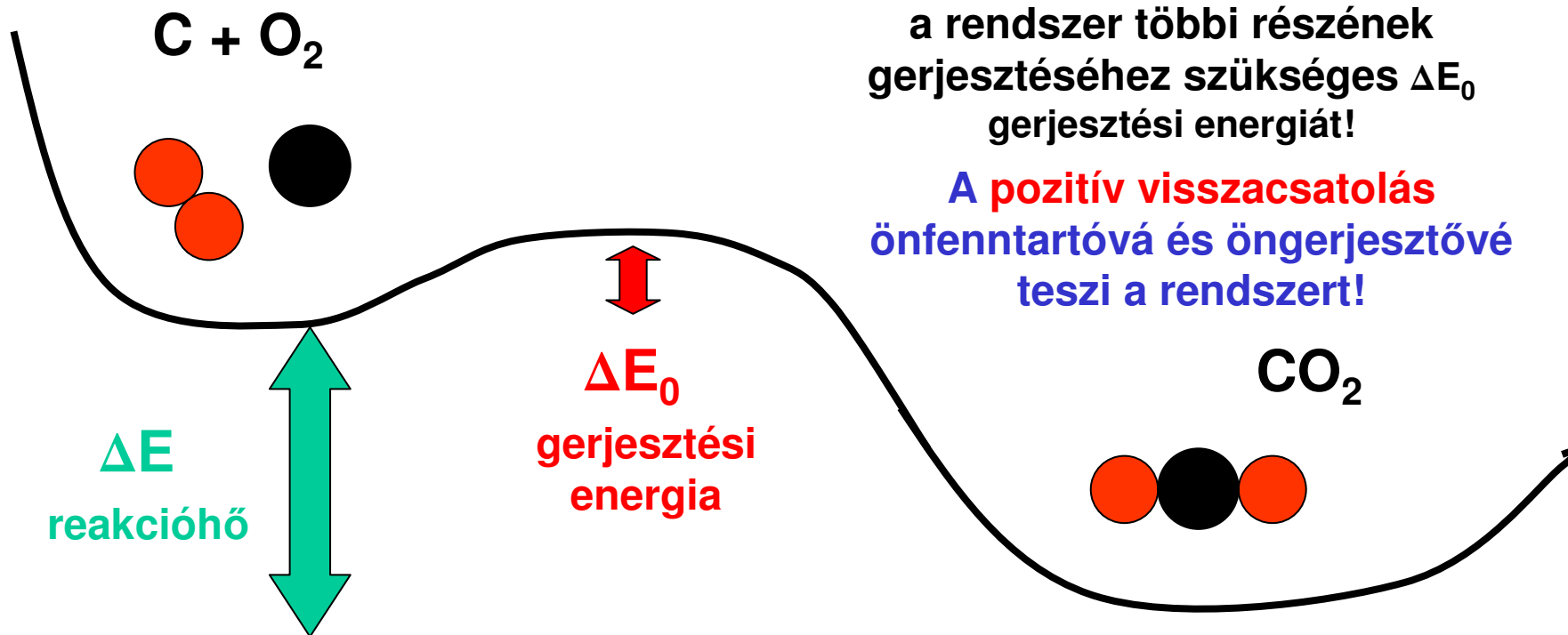
a ΔE_0 **gerjesztési energiát** először be kell
fektetni, hogy utána a sokkal nagyobb
 ΔE energianyereséghez hozzájussunk

És vannak esetek, amikor
egyszerűen nincs
 ΔE_0 energiánk...

Kémiai energetika revisited

Újabb kérdés: de ha a rendszer
EGY RÉSZÉT sikerül gerjeszteni,
reakcióba vinni, akkor mi
történik? (Gondolj a lánkra!)

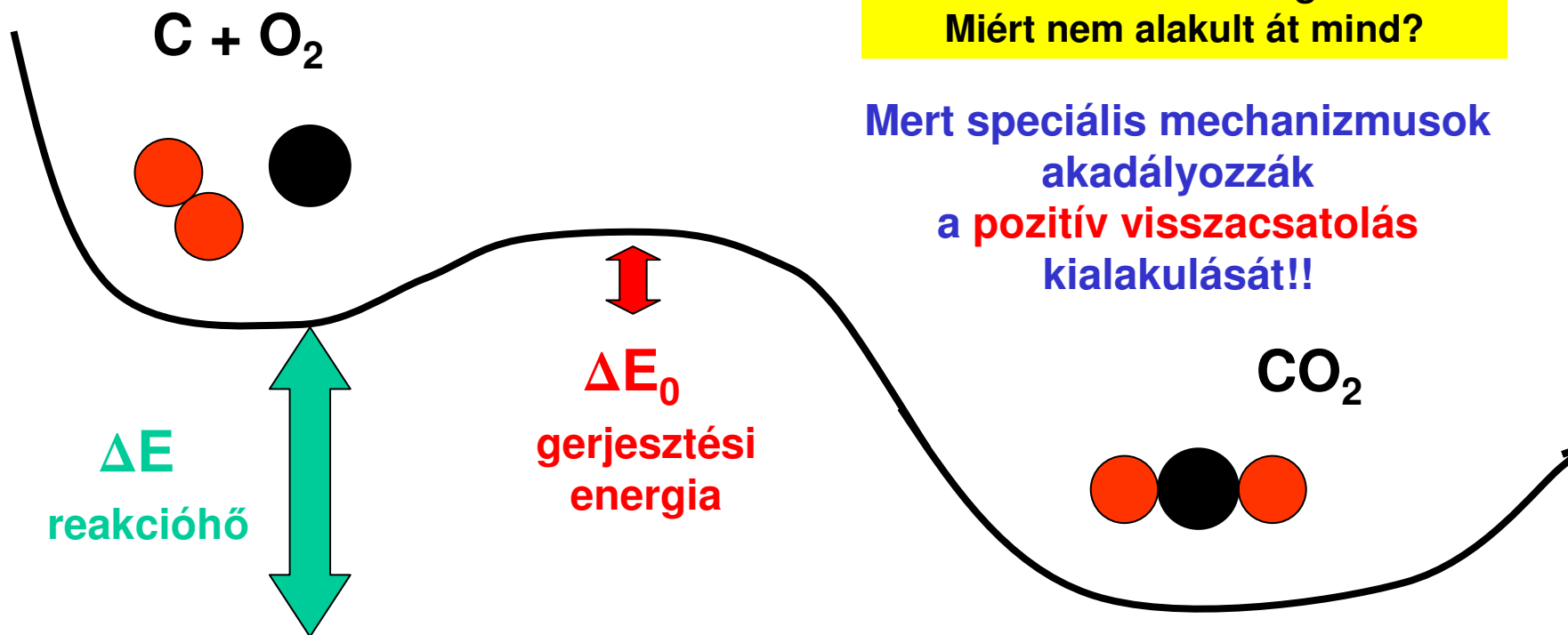
Akkor a felszabaduló ΔE energia fedezi
a rendszer többi részének
gerjesztéséhez szükséges ΔE_0
gerjesztési energiát!

**A pozitív visszacsatolás
önfenntartóvá és öngerjesztővé
teszi a rendszert!**

Ezért elég egy gyufa a gáztűzhely, a tábortűz és
az erdőtűz gerjesztéséhez...

Kémiai energetika revisited

A visszatérő kérdés:
ha elegendő néhány molekulát
gerjeszteni, a többit elintézi a
pozitív visszacsatolás, akkor
mégis miért van még a világon
tiszta szén és oxigén?
Miért nem alakult át mind?

Mert speciális mechanizmusok
akadályozzák
a pozitív visszacsatolás
kialakulását!!

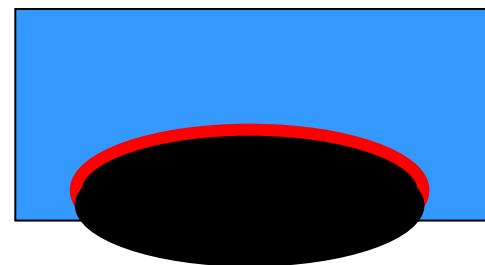
Ezért **NEM** elég egy gyufa a világ összes kémiai
anyagának alapállapotba alakítására...

Akadályozó mechanizmusok

felületi érintkezés

az égő széndarab vagy fahasáb csak a felületén, és nem egész anyagában érintkezik az oxigénnel, ez korlátozza a reakció továbbhaladását

a reagensek szétválasztása, adagolása

gáztűzhely, benzinmotor, rakéta, hegesztés: csak annyi anyag reagálhat, amennyi épp találkozik, amennyit engedünk

lassú keveredés

a reagáló molekuláknak meg kell találniuk egymást

a rendszer túl gyorsan szétesik

esetleg épp a felszabaduló energia dobja szét...

Akadálytalan reakció:

molekuláris szinten elkevert anyag, csak molekulán belüli átrendeződés: gyors elemi lépések

villámgyorsan terjedő reakció: robbanás

Mi köze a kémiai reakcióknak a csillagokhoz?

A csillagokban nem atomok, hanem
atommagok reakciója zajlik,

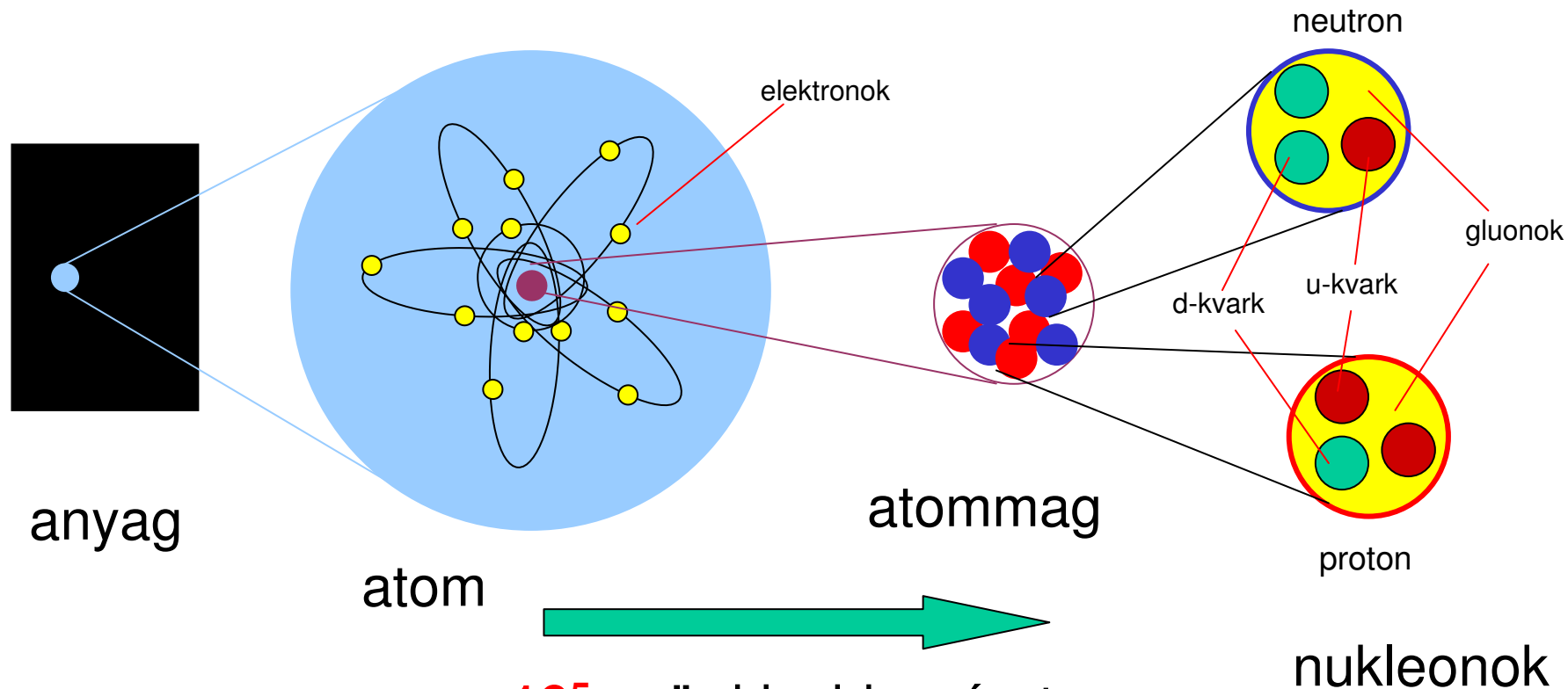
de a reakcióenergetikai viszonyok
hasonlók a kémiához,

**(bár a szereplő energiák százezerszer
nagyobbak)**

ezért hasonló fogalmakkal írhatók le, mint a
kémiai reakciórendszerek.

Részletek: Atomcsill, 2011.09.21.
dgy: Kirándulás a nukleáris völgybe

Mi tartja össze az atommagot?

10^5 -ször kisebb méret
 10^5 -ször nagyobb energia

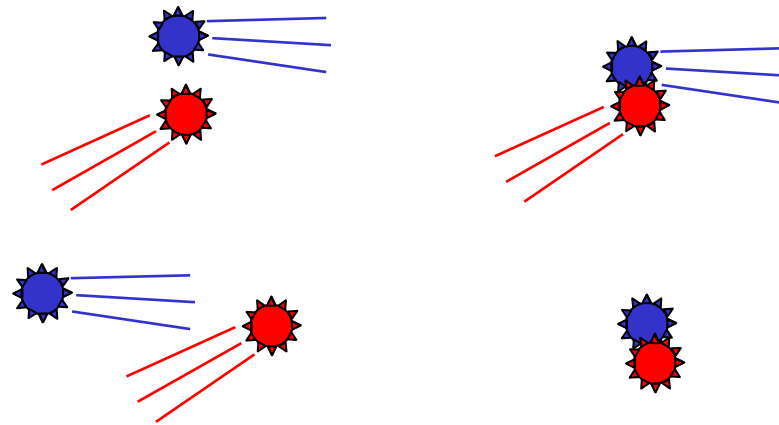
A MAGERŐ
 (erős kölcsönhatás)
VONZÓERŐ

$$n - n \approx n - p \approx p - p$$

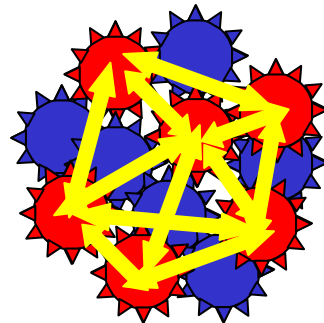
itt még egy kis elektromos taszítás is fellép...

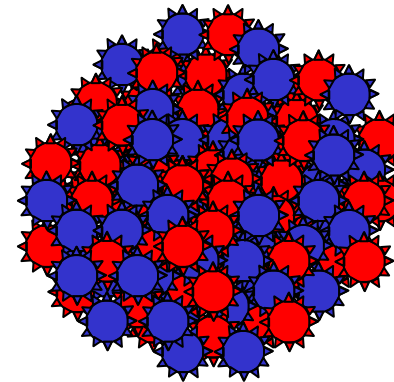
„Bogáncsfizika”

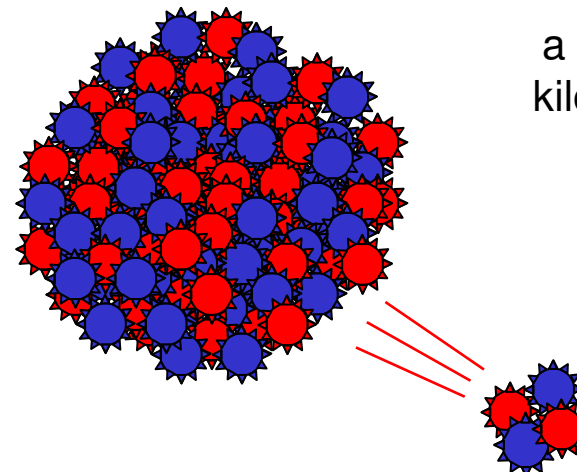
elektromos
taszítóerő
MINDEN
protonpár között

Összetettebb atommag

nagy bogáncsgömb

a túl nagy mag
kilöki felesleges
részeit

Az atommagok térképe

protonok száma: **Z**

neutronok száma: **N**

²³⁸U
2.342E7 Y
α: 100.00%
SF: 9.4E-8%

alfa-bomlás

²⁰⁸Pb
STABLE
52.4%

STABIL MAG

¹²⁸Pt
2.34 S
ε: 100.00%

béta(+)-bomlás

²⁰F
11.07 s
β-: 100.00%

béta-bomlás

¹²O
0.40 MeV
P

proton-emisszió

²⁷Sg
1 M
SF

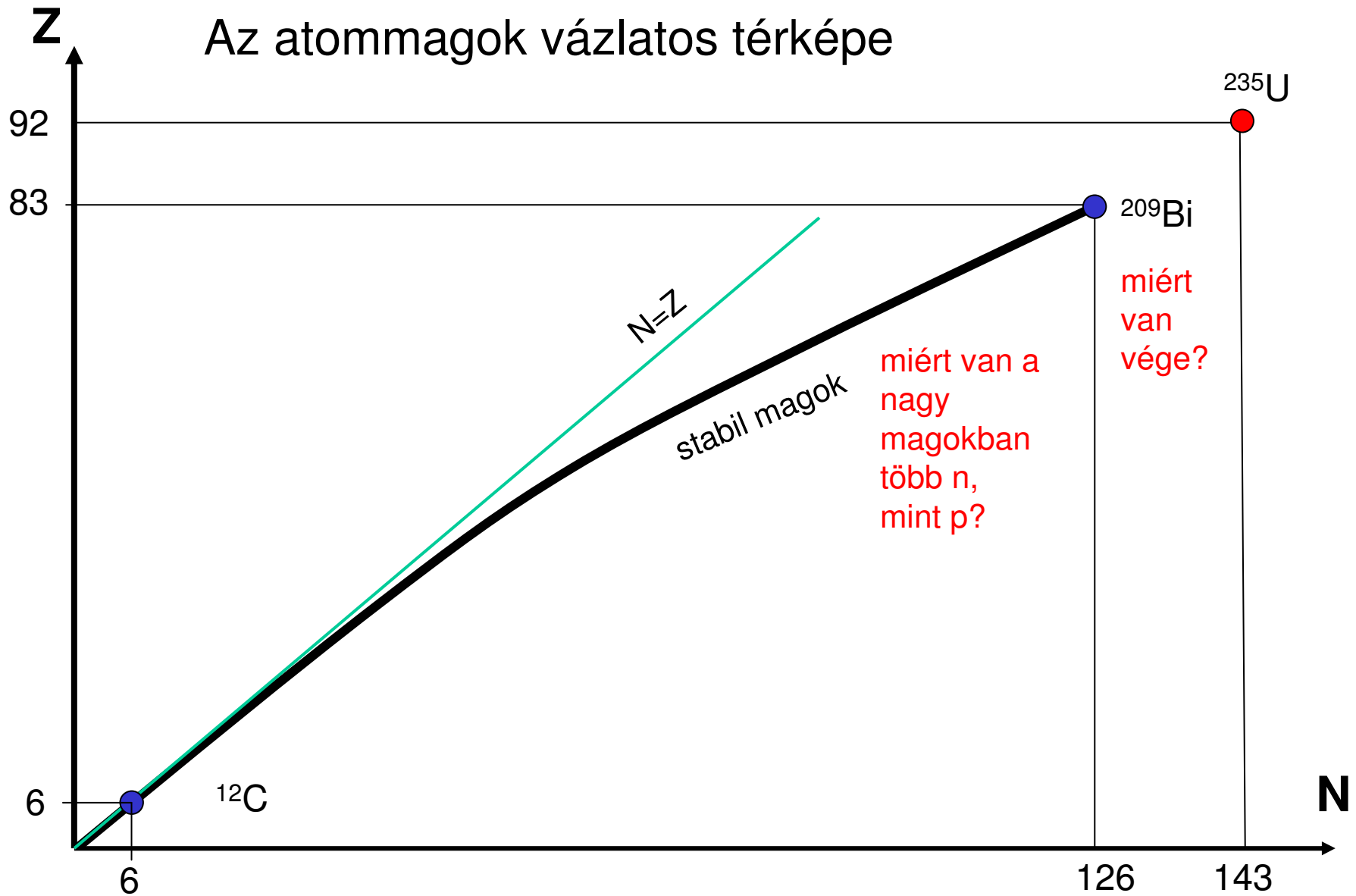
spontán hasadás

²⁸F
<40 NS
N

neutron-emisszió

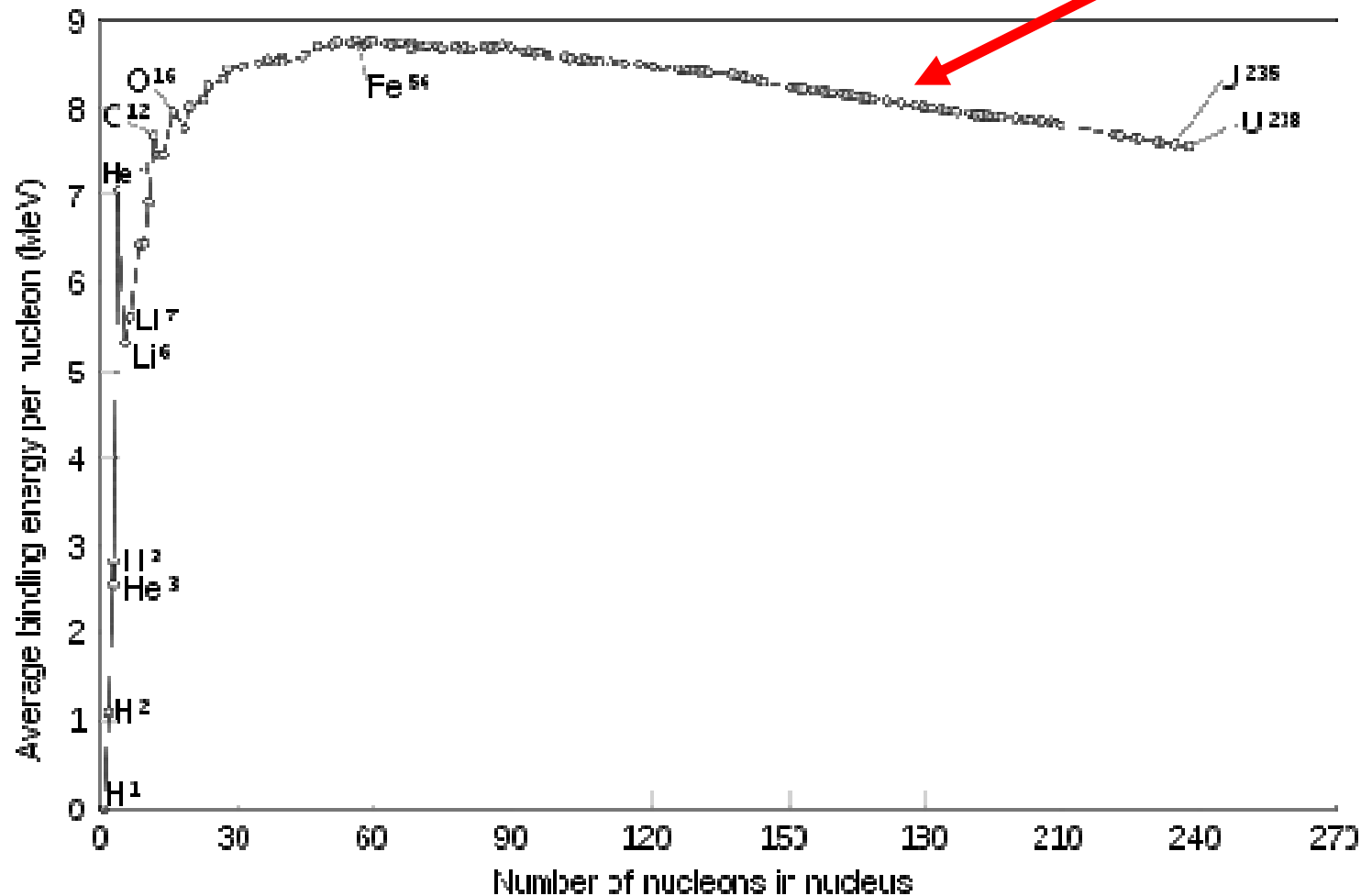

Az atommagok vázlatos térképe

Az atommagok kötési energiája: a „szétszedésükhöz” szükséges energia

végig a stabil magok
vonalán

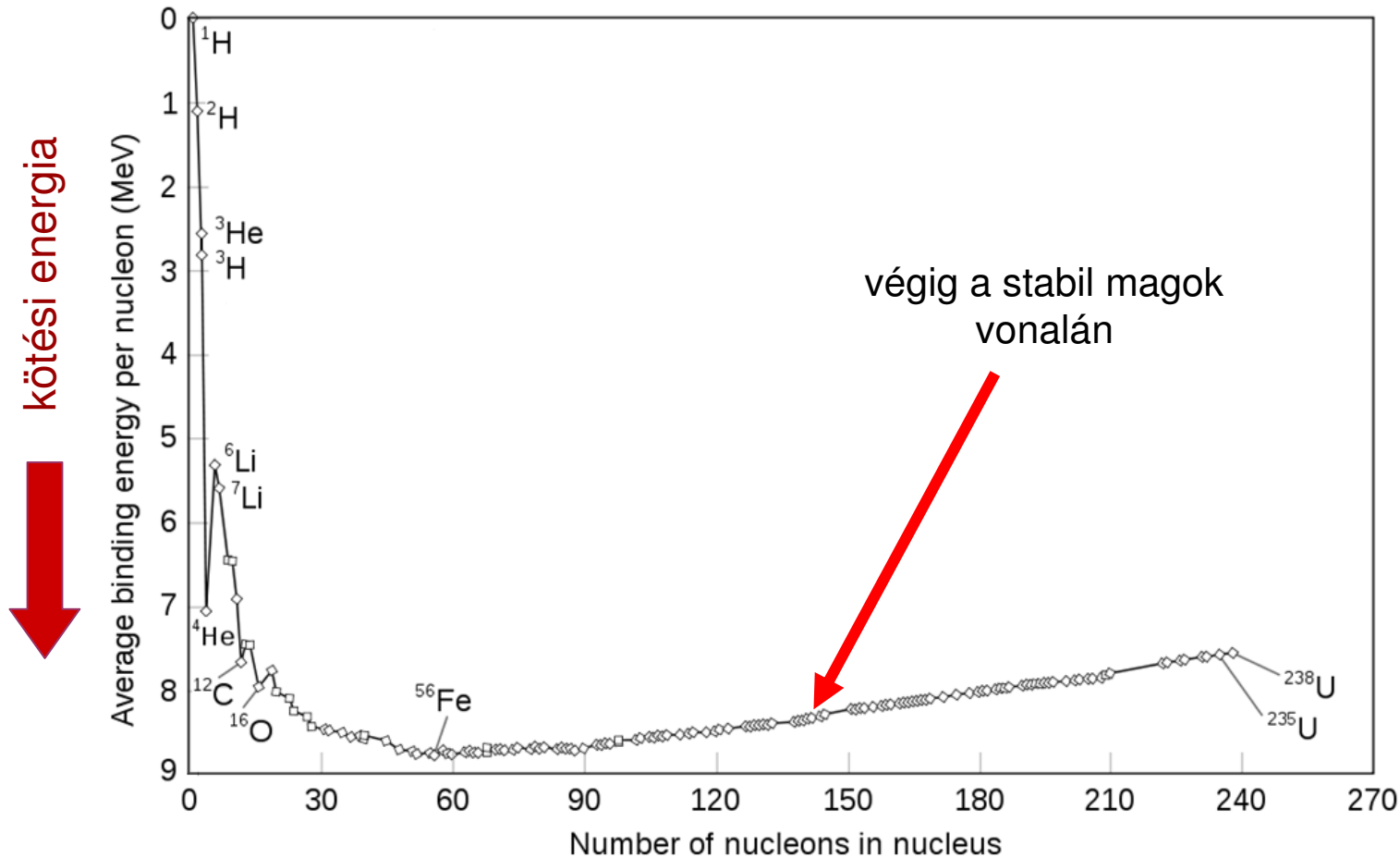

tömegszám

$$A = Z + N$$

A nukleáris völgy

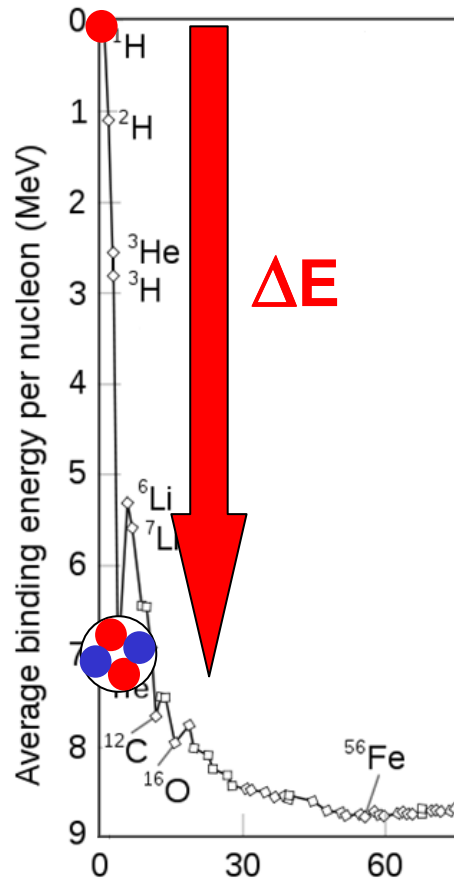
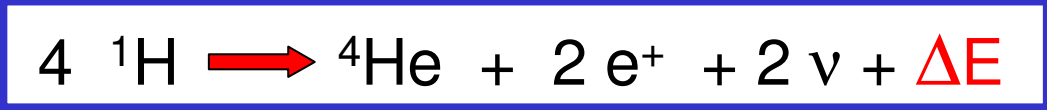

tömegszám

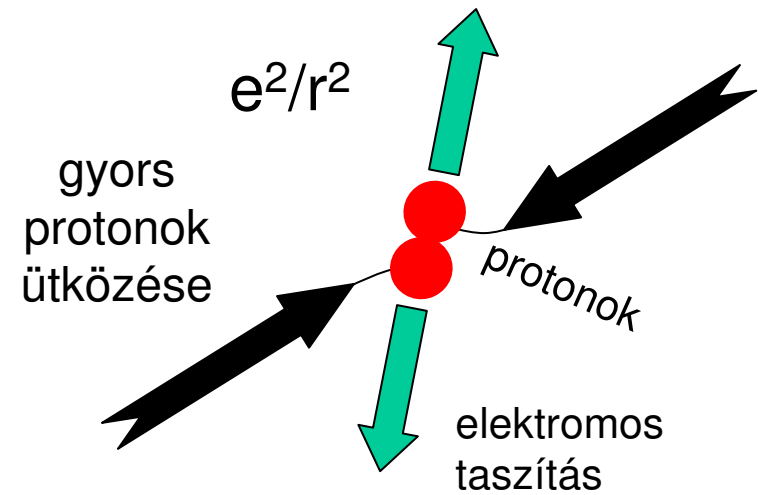
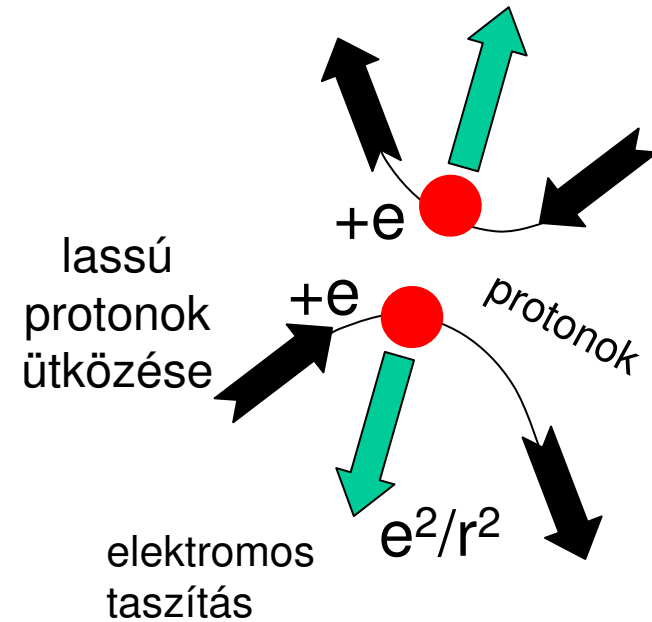
$$A = Z + N$$

Magfúzió a Napban

első lépés:
két proton
ütközése:

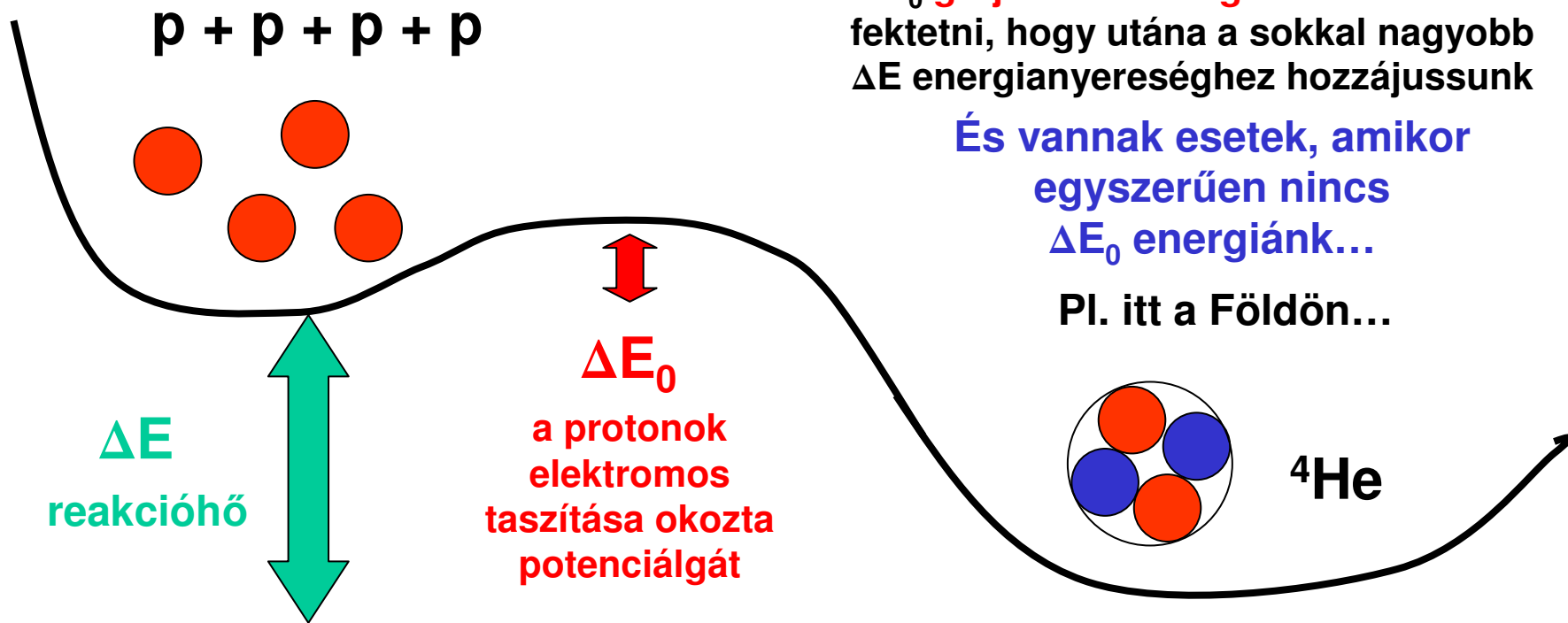
a Nap középpontjában 14 millió fok van!

Vizsgáljuk meg a **magfúziót**
termodinamikai
szempontból!

**Kérdés: miért van még a világon
hidrogén atommag?
Miért nem alakult át mind
héliummá?**

a ΔE_0 **gerjesztési energiát** először be kell fektetni, hogy utána a sokkal nagyobb ΔE energianyereséghez hozzájussunk

És vannak esetek, amikor
egyszerűen nincs
 ΔE_0 energiánk...

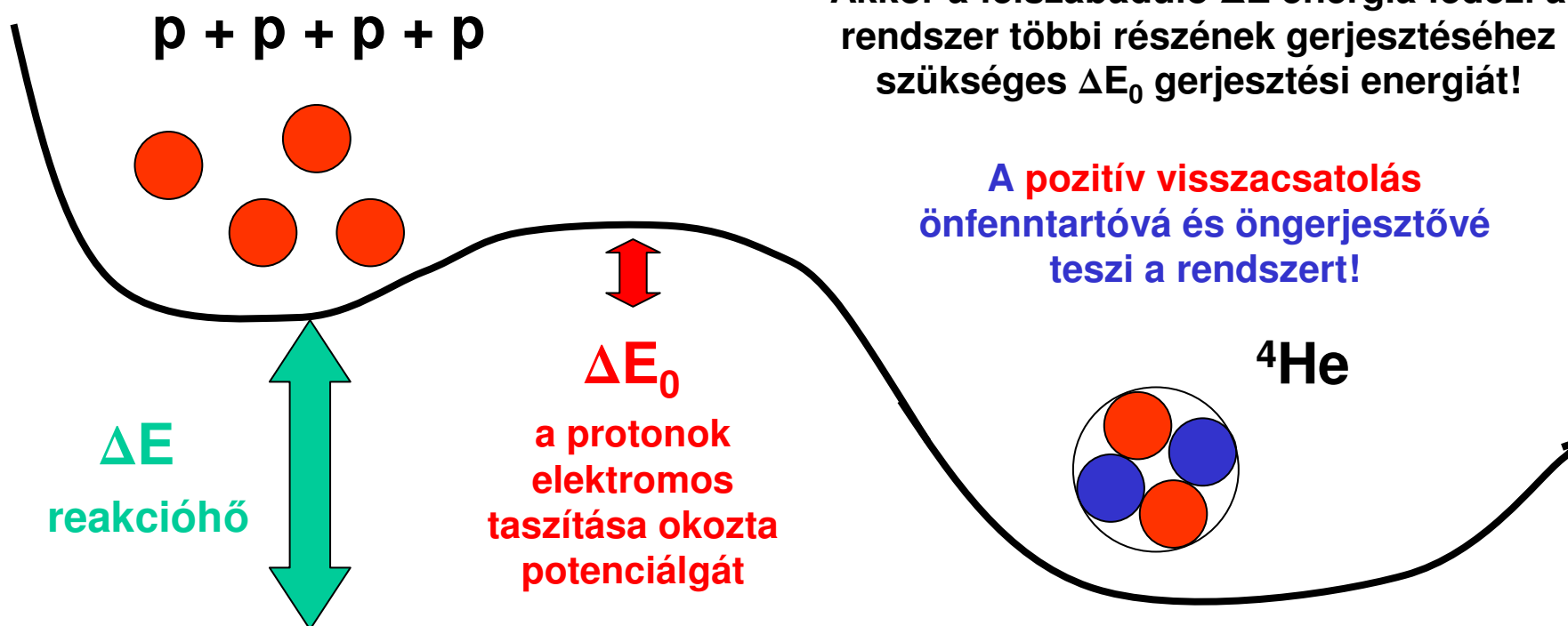
Pl. itt a Földön...

A potenciálgát átlépéséhez nagy mozgási energia, tehát magas hőmérséklet kell. Kb. 10 millió K!

Vizsgáljuk meg a **magfúziót**
termodinamikai
szempontból!

Újabb kérdés: de ha a rendszer
EGY RÉSZÉT sikerül gerjeszteni,
reakcióba vinni, akkor mi
történik? (Gondolj a láncrea!)

Akkor a felszabaduló ΔE energia fedezi a
rendszer többi részének gerjesztéséhez
szükséges ΔE_0 gerjesztési energiát!

A pozitív visszacsatolás
önfenntartóvá és öngerjesztővé
teszi a rendszert!

A felszabaduló ΔE energia fedezi a rendszer többi részének gerjesztéséhez szükséges ΔE_0 gerjesztési energiát!

Ezt próbáljuk megvalósítani a **fúziós reaktorokban**.

Miért nem sikerül a tartós magfúzió a Földön?

Szobahőmérsékletű környezetben kell többször tízmillió fokos plazmát létrehozni, melegen tartani és tárolni, stabilizálni, elszigetelni a környezettől és a berendezés falától, ugyanakkor ki kell vezetni a termelődő energiát.

Egymásnak ellentmondó technikai feltételek...

Egyelőre a termelt energia nem elegendő a folyamat fenntartásához, a rendszer instabil. Talán majd harminc év múlva...

Atomcsill, 2011. 01.13.
Zoletnik Sándor: Mágneses Nap a laboratóriumban -- szabályozott magfúziós kutatások

A pozitív visszacsatolás
önfenntartóvá és öngerjesztővé teszi a rendszert

Miért sikerül ugyanez a csillagoknak?

Zseniális megoldás/1: **nem kell tartály!**
A rendszert összetartó eszköz maga az üzemanyag: a csillag anyaga, pontosabban ennek gravitációja.

Zseniális megoldás/2: **nem kell fűtés!**
A rendszert felmelegítő tényező maga a gravitáció, a csillag összehúzódása.

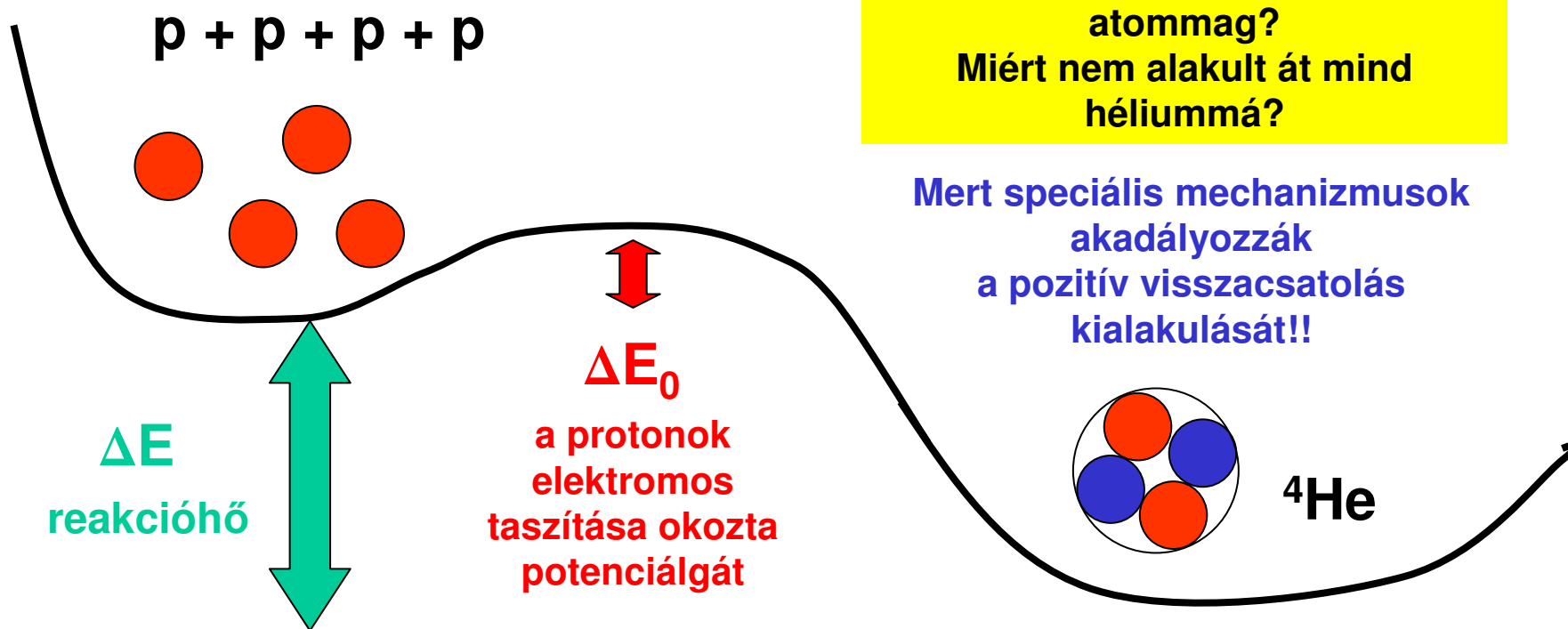
Atomcsill, 2012. 01.19.
dgy: A lehűléstől forrósodó téglá – avagy a csillagok termodinamikája 1.

Zseniális megoldás/3: **nem kell hűtés!**
A csillaganyag elvezeti, majd kisugározza a termelt energiát.

Harmonikusan összeillő technikai részletek: működő berendezés!

Vizsgáljuk meg a **magfúziót**
termodinamikai
szempontból!

A visszatérő kérdés:
ha a csillagokban elegendő
néhány protonnyi fúziót
megvalósítani, a többit elintézi a
pozitív visszacsatolás, akkor
miért van még a világon hidrogén
atommag?
Miért nem alakult át mind
héliummá?

Mert speciális mechanizmusok
akadályozzák
a pozitív visszacsatolás
kialakulását!!

Vajon működnek-e a csillagokban a hagyományos akadályozó
mechanizmusok?

Vajon működnek-e a csillagokban a hagyományos akadályozó mechanizmusok?

felületi érintkezés

semmiféle felület sincs, a csillag anyaga homogén

a reagensek szétválasztása, adagolása

ilyen sincs, sőt nincs is kétféle reagens, proton a protonnal reagál

lassú keveredés

minden anyag össze tökéletesen össze van keverve

Akadálytalan reakció:

atomi szinten elkevert anyag, közvetlen érintkezés, nagy hőmérséklet: gyors elemi lépések

villámgyorsan terjedő reakció: robbanás

A Cár-bomba, 100 Mt, 1961.10.30.

A Földön valóban létre tudtunk hozni
töredék másodpercig tartó magfúziót

Akadályozó mechanizmus:

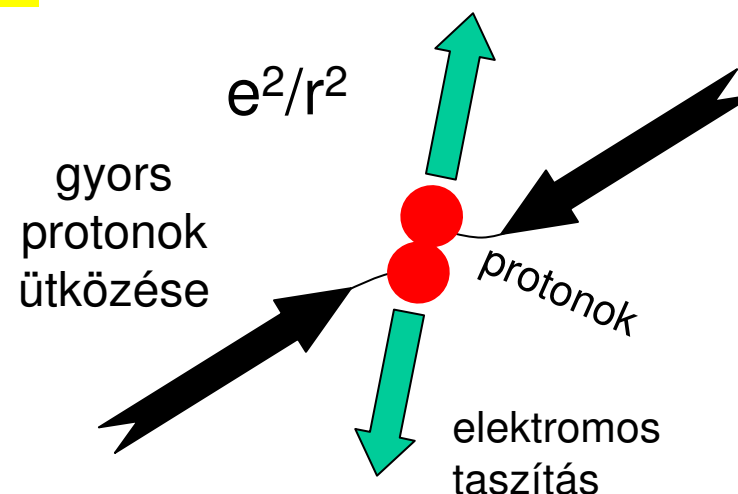
a rendszer túl gyorsan szétesik   épp a felszabaduló energia dobja szét...

De miért nem robbannak fel a csillagok?

Ha valóban az lenne a reakció,
hogy két proton összetapad,
akkor fel is robbannának!

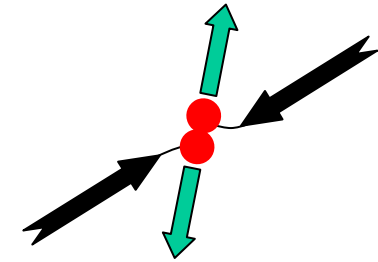
A H-bombák tervezői sokat dolgoztak azon, hogy legalább egy töredék másodpercig egyben maradjon a rendszer...

Speciális stabilizáló mechanizmus akadályozza a villámgyors magfúziós folyamatot

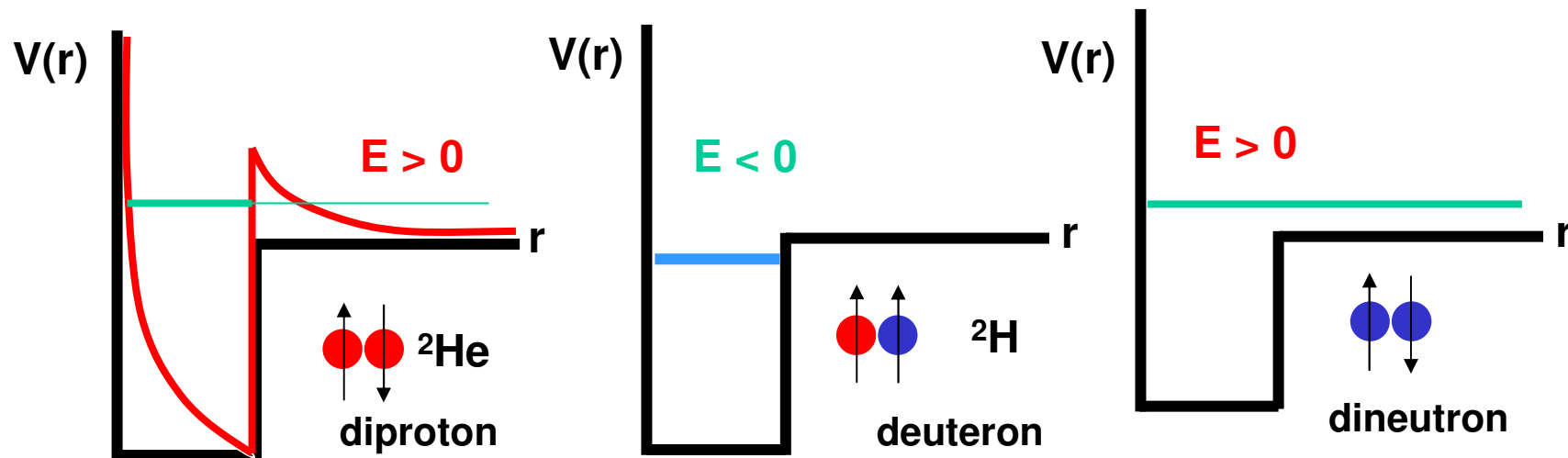
(hasonló néhol a kémiában is előfordul)

az energiatermelő folyamat egyik kiinduló anyagát helyben, frissen kell létrehozni!

ugyanis

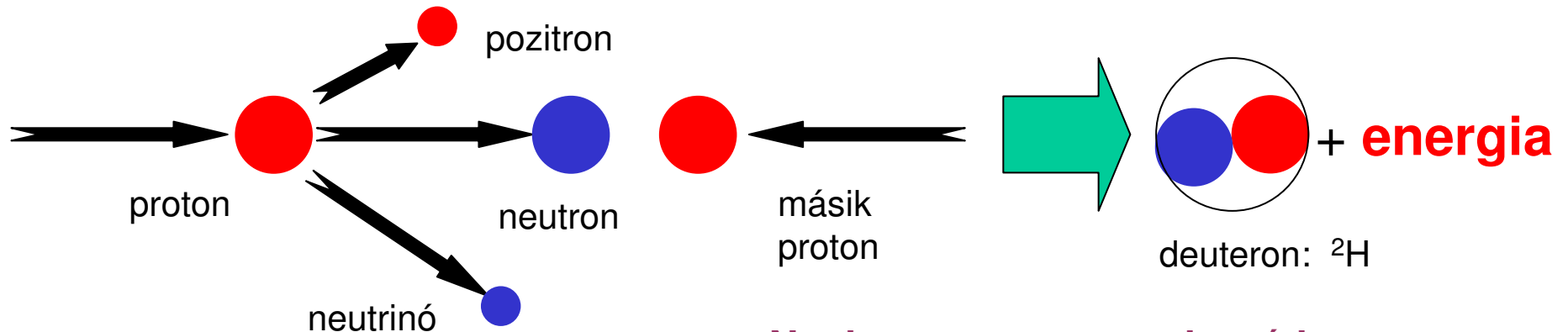
két proton kötött állapota, a ${}^2\text{He}$ atommag **NEM LÉTEZIK!**

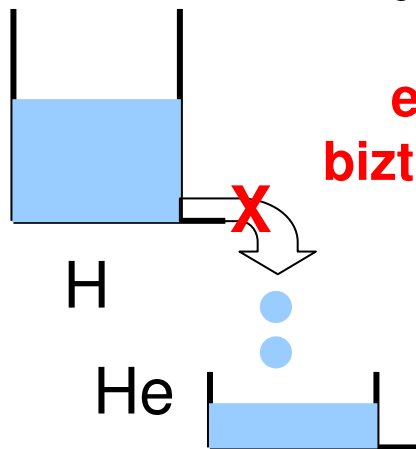
két proton kötött állapota, a ${}^2\text{He}$ atommag NEM LÉTEZIK!

segít a **gyenge kölcsönhatás**:

a Napban egy protonnal ez átlagosan
1 millió évente történik meg

**ez a magfúzió
biztonsági szelepe!**

a további folyamatokat már
az erős kölcsönhatás
kormányozza: kb. 10^{-10} s

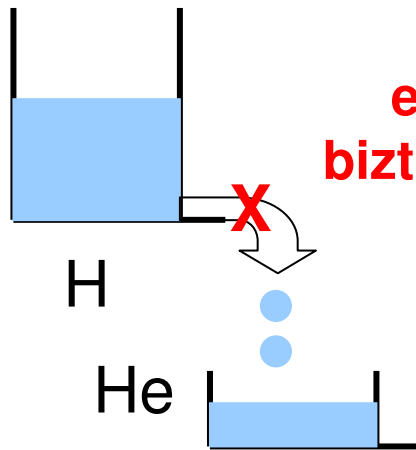
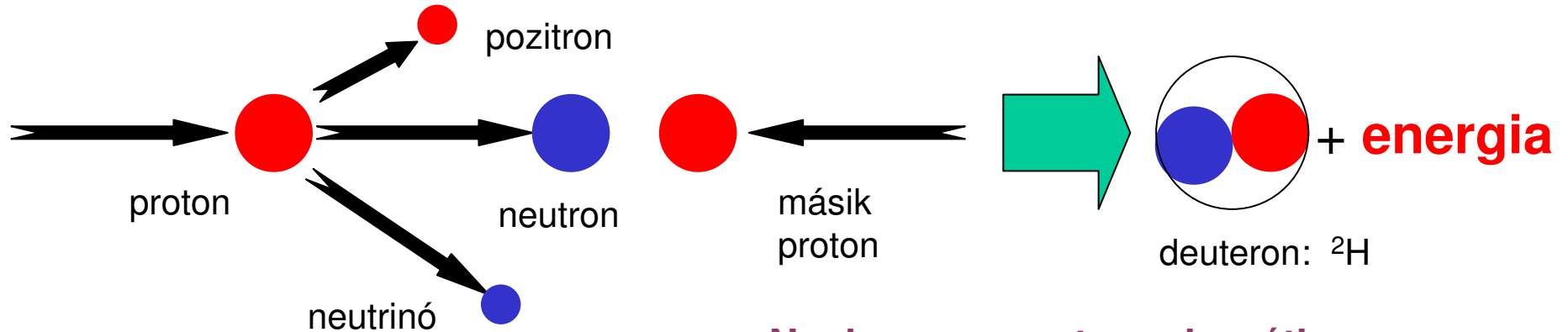
Ha a diproton létezne, a fúziót időskáláját
is az erős kölcsönhatás szabályozná:

**az összehúzódó gázfelhő a kritikus
hőmérsékleten azonnal szétrobbanna**

két proton kötött állapota, a ${}^2\text{He}$ atommag NEM LÉTEZIK!

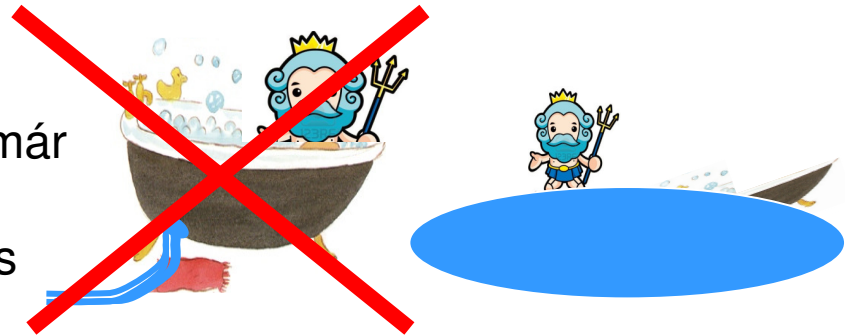
segít a **gyenge kölcsönhatás**:

**ez a magfúzió
biztonsági szelepe!**

a további folyamatokat már
az erős kölcsönhatás
kormányozza: kb. 10^{-10} s

a Napban egy protonnal ez átlagosan
1 millió évente történik meg

Ha a diproton létezne, a fúziót időskáláját
is az erős kölcsönhatás szabályozná:

**az összehúzódó gázfelhő a kritikus
hőmérsékleten azonnal szétrobbanna**

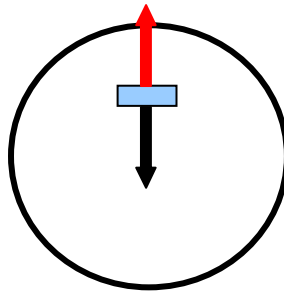
Csillag:

ez a magfizikai trükk mechanikus szelepek és csövek meg szilárd felületek nélkül megoldja az üzemanyag lassú adagolását

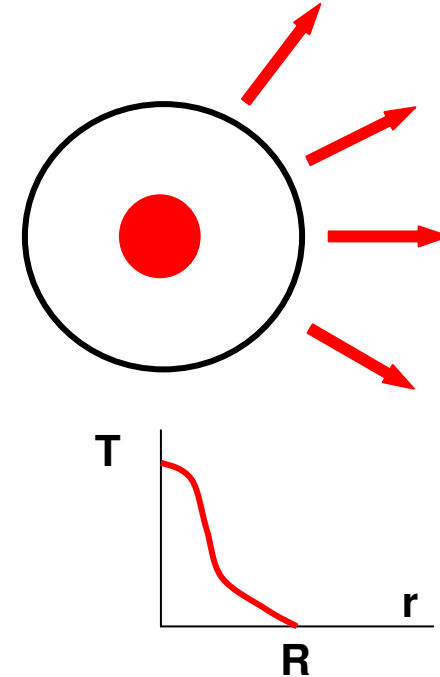
további önszabályozási
mechanizmusok:

mechanikai, hidrosztatikai:

sugár- + hidrosztatikai
nyomás
gravitáció

termikus,
hővezetési,
energetikai:

a csillag egy negatív visszacsatolású,
önszabályozó nukleáris kazán

mechanikai, termikus és sugárzási
egyensúlyban

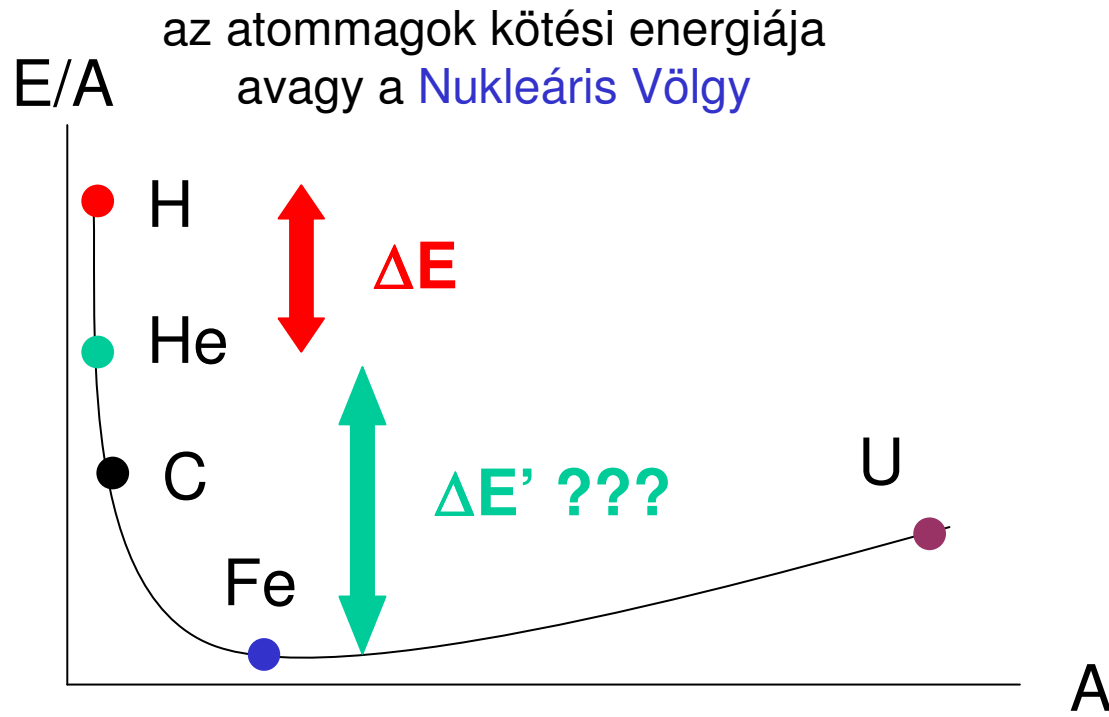
Meddig?

amíg el nem fogy
a hidrogén...

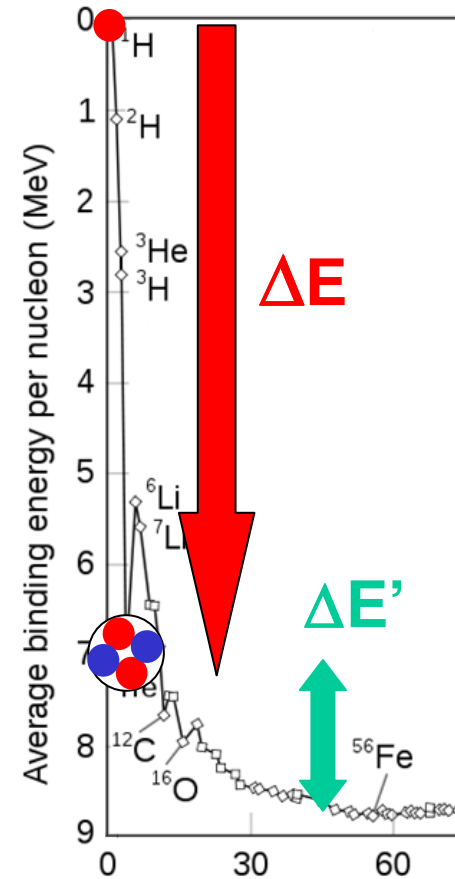
a centrális hőmérséklettől
(azaz a tömegtől) függően
10 millió – 100 milliárd év

Honnan származik a kisugárzott energia?

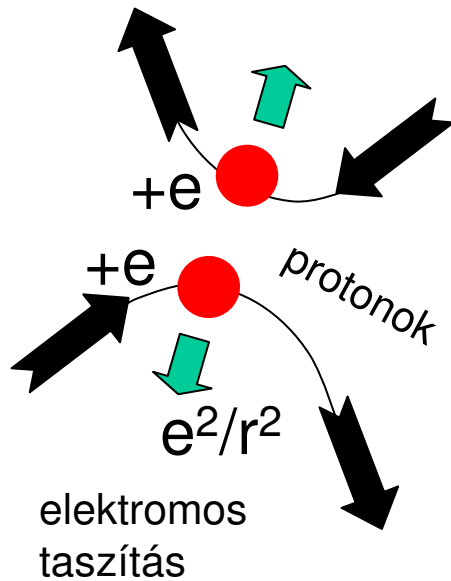
A ${}^4\text{He}$ még nem a végső szó, még nem a legkisebb energiájú állapot!

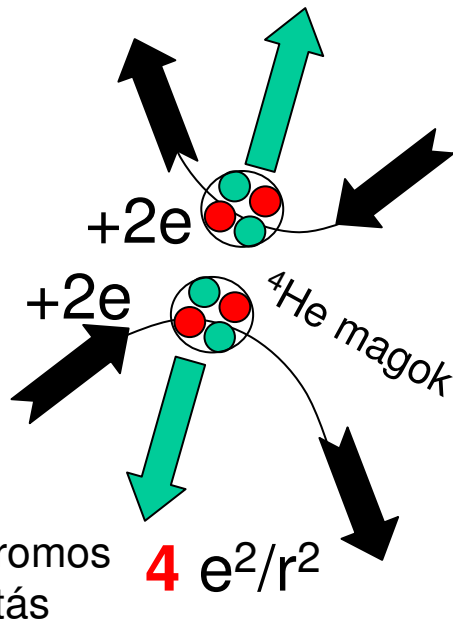
De a ${}^4\text{He}$ egy mély metastabil gödörben van:

Kis energiával gerjeszthetetlen, inert anyag: **HAMU**

protonok
ütközése

^4He magok
ütközése

Négyszer nagyobb energia,
azaz sokkal nagyobb
központi hőmérséklet kell
ahhoz, hogy a ^4He magok
reakcióképes közelségbe
kerüljenek!

Ehhez fel kell borítani a
csillag jól bevált termikus és
mechanikai egyensúlyát

De az úgyis felborul, amikor
elfogy a centrumban a
hidrogén...

Ha elfogy a hidrogén...

az egyensúly megbomlik, minden átrendeződik

a gravitáció összehúzza a centrumot
(közben a külső héj felfúvódik)

ismét a régi trükk a negatív fajhővel:
a centrum melegszik

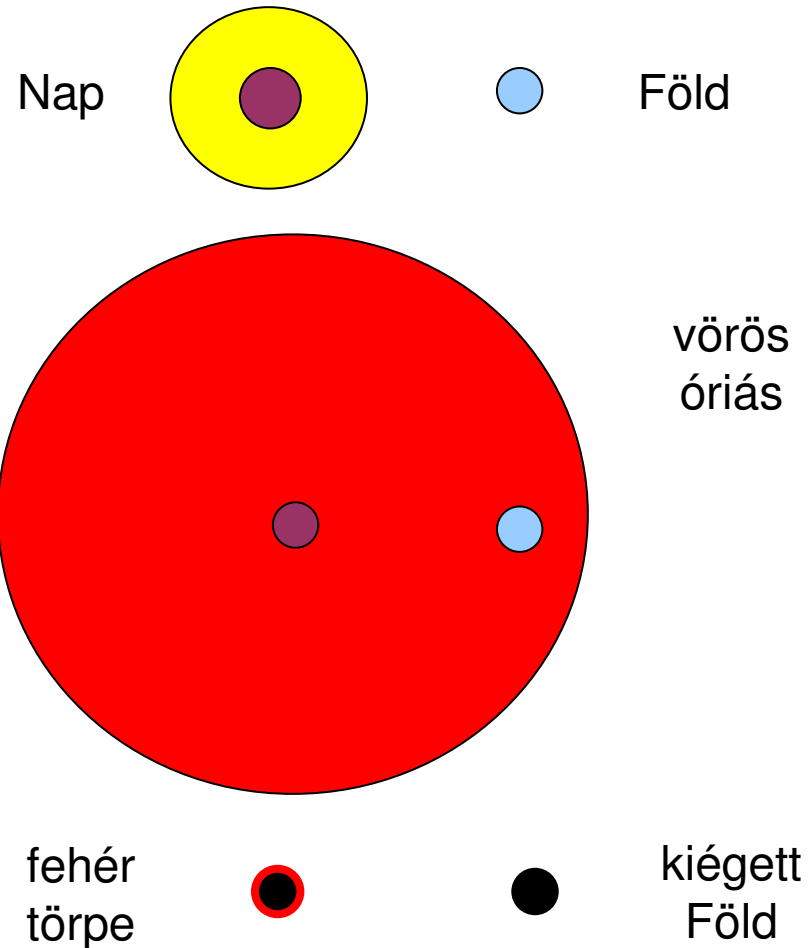
ha eléri a szükséges hőmérsékletet,
a metastabil helyzet „kiolvad”,
a hamu aktivizálódik, üzemanyag lesz belőle:

beindul a hélium-fúzió

**FOLYT KÖV:
a csillag termodinamikai kalandjai még nem értek véget...**

bár van, akinek véget értek:
a Napban nem lesz elég meleg
a további fúzióhoz...

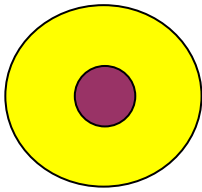
túl kicsi a tömege!

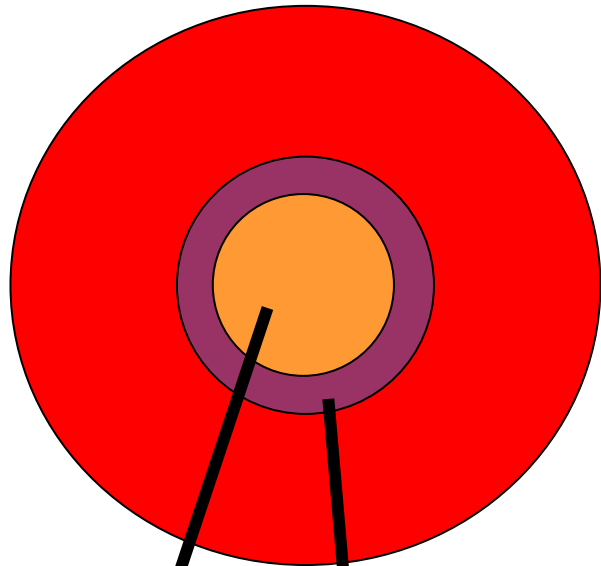
a vörös óriásból törvényszerűen fehér törpe lesz... (*pol. incorrect, 1976*)

röpke ötmilliárd év múlva

nagyobb
tömegű
csillag

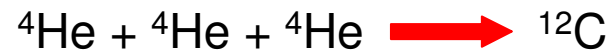
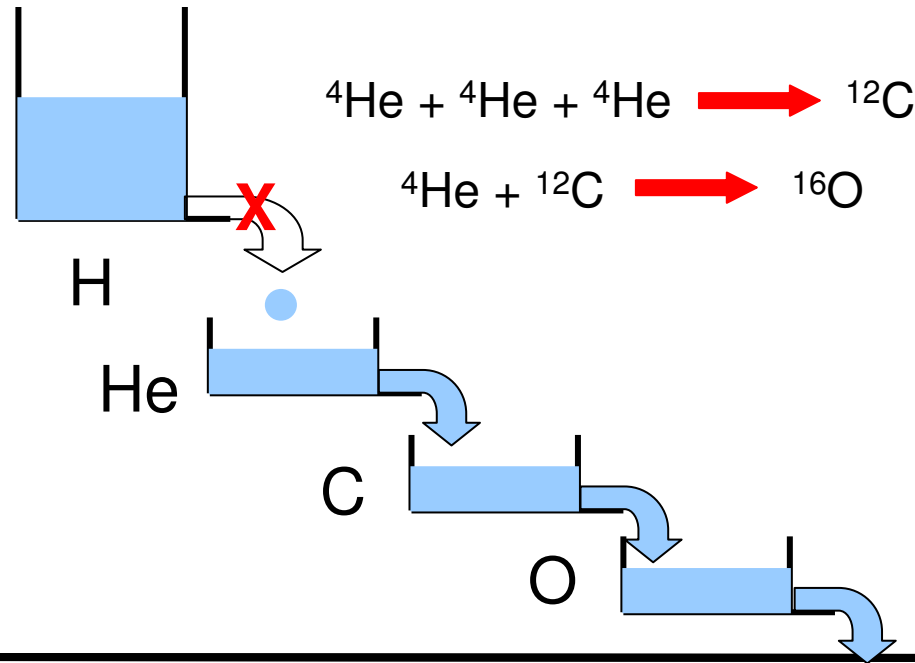
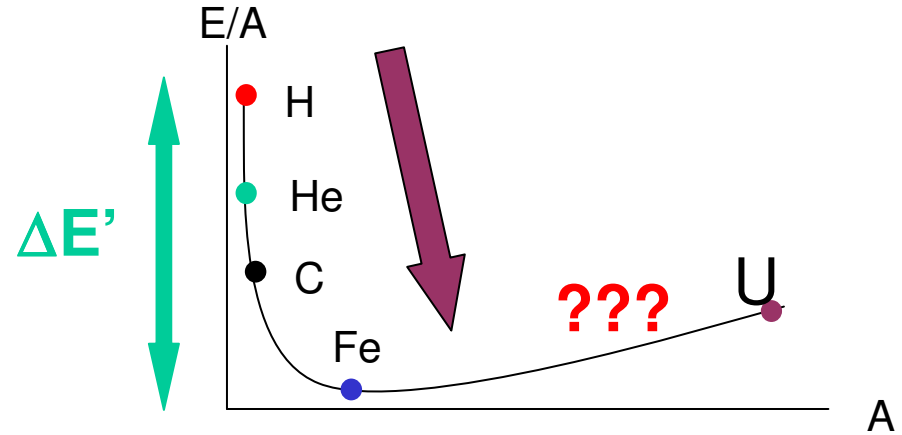

vörös
óriás

He-
égető
mag

H-
égető
héj

tovább a nukleáris lejtőn...

**Miért nem tudunk az
otthoni kályha
hamujával fűteni?**

TUDUNK!

az anyagban sokféle szabadsági fok
gerjeszthető, különböző
energiatartományokban

a kályha hamuja elérte a kémiai
szabadságfokok energetikai
minimumát:
az elektronfelhő további átrendezése
nem csökkenti az energiát

de az atommagjai még nincsenek a
minimális energiájú állapotban
(az a vas atommagja lenne)

csak tetszhalott Csipkerózsika-álmot
alszanak a metastabil
potenciálmínimumban...

dobjuk a hamut egy megfelelő
hőmérsékletű kazánba:
kiolvadnak a metastabil állapotok,
újra (nukleáris) üzemanyag lesz a
kályha hamujából

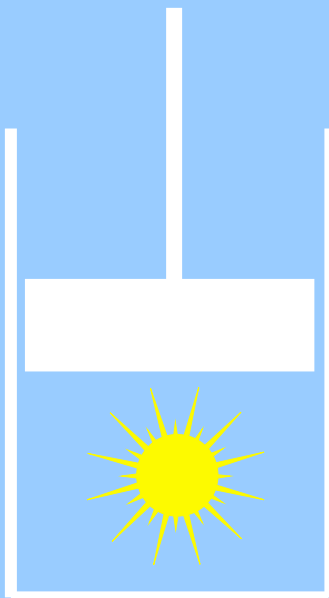
**ehhez csak egy vörös óriást kell
tartanunk a sufnyiban**

de ha egyszer a gyerekeknek
megigértük...

A csillagok termodinamikája 2.

A termodinamika tudománya nem merül ki az ideális gáz állapotegyenletének napi ötszöri felírásában és átrendezésében.

(Sir James Clark Maxwell)

Friss, csodálkozó szemmel nézni a leghétköznapibb dolgokra – ez a gyermekek és az igazi tudósok kiváltsága.

(Albert Einstein)

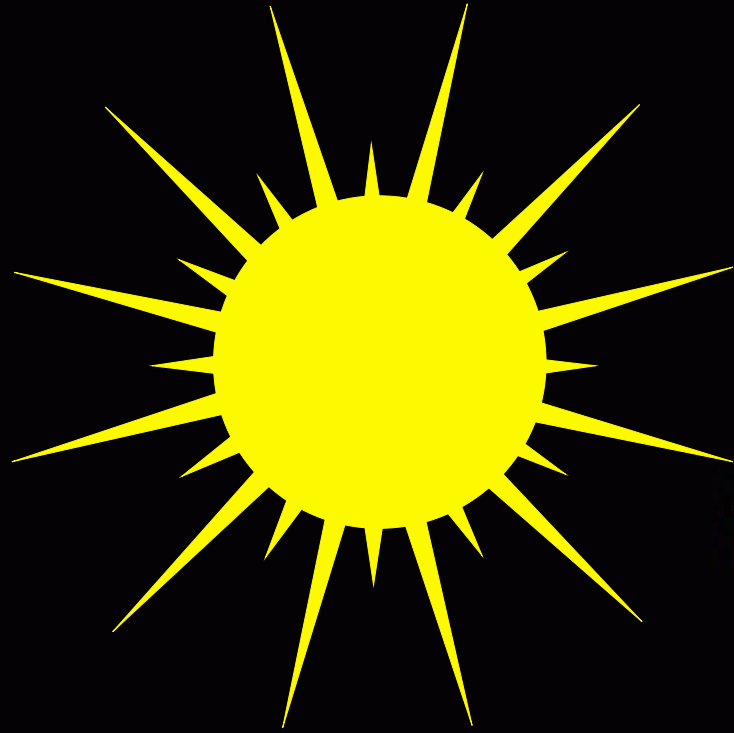
Most már épp eleget tudunk a fizikából ahhoz, hogy megérthessünk egy olyan egyszerű dolgot, mint egy csillag.

(Sir Arthur S. Eddington)

Papa! Miért nem lehet hamuval fűteni?!

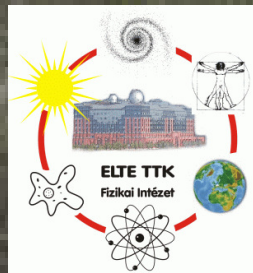
(D.E. 1982)

Hamuval fűteni

avagy a csillagok termodinamikája 2.

Az atomoktól a csillagokig

Dávid Gyula

2013. 01. 10.